

17 Nederzettingssporen uit de Late Middeleeuwen (1050-1500 n.Chr.)

R. Berkvens

17.1 Inleiding: de historische context

De naam Breda komt voor het eerst voor in een akte uit 1125. Op een zandtong bij de samenvloeiing van de riviertjes Mark en Weerijns ontstond bij het kasteel van de heren van Breda een kleine nederzetting, die in 1252 tot stad werd verheven. Deze stad vormde het centrum van de voormalige Baronie van Breda, die voor de hertog van Brabant vanwege de strategische ligging ten opzichte van Holland van groot belang was. In 1198 gaf de heer van Schoten (bij Antwerpen) zijn bezitting Breda aan de hertog. De hertog gaf hem dit gebied daarop in leen terug, vermeerderd met een groot deel van de rest van West-Brabant.

Een aantal gebieden in West-Brabant was al voor 1198 door de hertog in leen gegeven en vormde de zogenaamde hertogelijke enclaves binnen het land van Breda. De grote hoeve op Hoogsteen (Gageldonkseweg 39) was één van de hoofdhoeven van de voormalige heerlijkheid Gageldonk, die voor 1388 nog geen deel uitmaakte van het land van Breda. Gageldonk was hiervan het belangrijkste hertogelijke leengoed. Het bestond uit een conglomeraat van verschillende verspreid liggende goederen onder Princenhage: de hoeven van Gageldonk, het Hambroek en de Emer, met grondbezit op Moskes, Steenakker, Huifakker en Emerakker.¹ Daar lagen ook gronden van andere heerlijkheden, waaronder Burgst en Ten Houte-Hage.² Uit een kaart van het grondbezit kan worden afgeleid dat het Princenhaagse Gageldonk iets jonger is dan het aangrenzende Burgst; de territoriale ontwikkeling van Gageldonk is duidelijk beïnvloed door de ligging van Burgst (afb. 17.1).³ De middeleeuwse feodale verhoudingen kunnen als indicator voor de datering van ingebruikname van de gronden genomen worden. In het onderzochte gebied komt relatief jonge Bredase cijnsgrond voor naast gronden van oude heerlijkheden. Wat echter opvalt, is dat van slechts weinig gronden een feodale status te vinden is. Dat doet vermoeden dat het een gebied met feodaal ongebonden gronden betreft. In de regel duidt dat op ontginningen die teruggaan tot ver voor 1200.⁴

De sociaal-politieke en economische veranderingen die tijdens de Late Middeleeuwen in deze streken plaatsvonden, brachten wijzigingen teweeg binnen het nederzettingssysteem. Het domaniale stelsel, zoals we dat uit de Vroege Middeleeuwen kennen, vertoonde al in de late 9e eeuw de eerste tekenen van verval. De oorzaken hiervoor moeten onder andere worden gezocht in de invallen van de Noormannen in de tweede helft van de 9e eeuw en de hieruit voortvloeiende veranderingen op politiek en institutioneel gebied. Tegen het einde van de 11e eeuw was de rol van het domein grotendeels uitgespeeld. De klassieke domeinstructuur, waarbij horige en arme boeren het land van hun heer bewerkten, werd geleidelijk omgezet in een feodaal systeem van heerlijke rechten. Dit betekent dat het grondbezit van grootgrondbezitters zoals vorsten en abdijen voor een jaarlijks bedrag in geld of natura in leen werd gegeven aan kleine heren of domeinambtenaren, die het goed ten eigen bate exploiteerden. Meestal was deze uitgave voor het leven, en dikwijls zelfs erfelijk.⁵ Vooral de justitiële en fiscale bevoegdheden die met de heerlijke rechten samengingen, betekenden voor de heer een niet onaanzienlijke bron van inkomsten. De overgang van domein naar heerlijkheid had tot gevolg dat het onderscheid tussen lijfeigenen, horigen en vrijen verder vervaagde. Het bezit van niet-leenroerig goed werd voor de vrije landbouwer minder aantrekkelijk, omdat ook hij onderworpen was aan heerlijke rechten en belastingen. De vrije boeren gingen er derhalve steeds makkelijker toe over landerijen af te staan om ze vervolgens als leen- of cijnsgoederen terug te nemen. In de

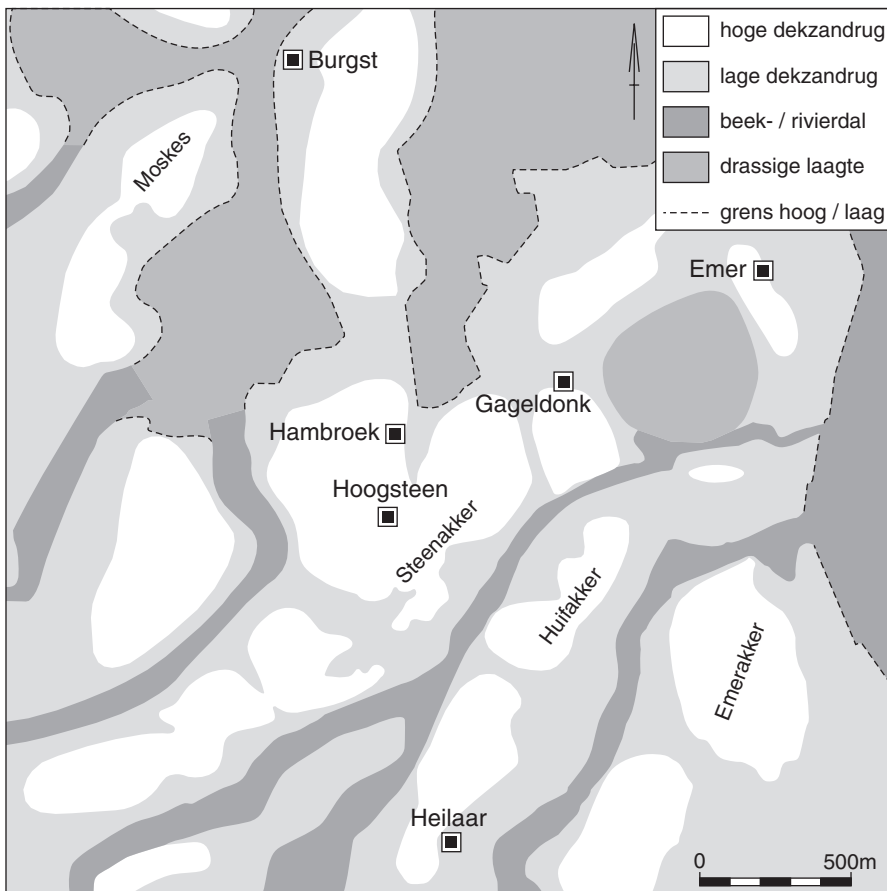
1 Renes 1985, 31-32.

2 Leenders 1991, 6, 13.

3 Renes 1985, 31-32.

4 Leenders 1991, 8.

5 Kortlang 1987, 41.

Afb. 17.1 Ligging van vier hoeven in het landschap. De grens tussen hoog en laag geeft ongeveer het maximale bereik van mariene invloed weer na de middeleeuwse overstromingen.

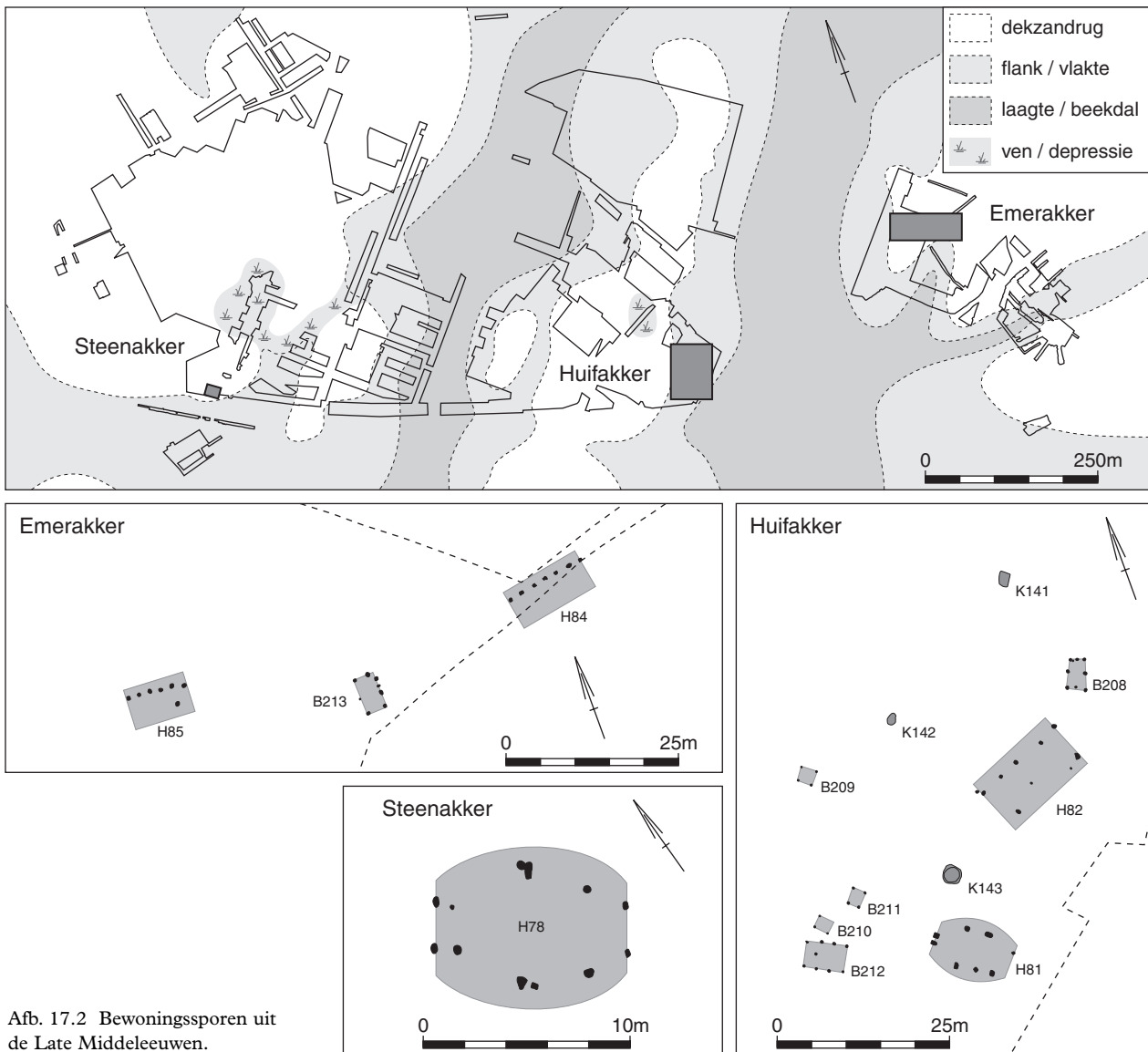
late 11e en vroege 12e eeuw zien we daarom nieuwe machtsverhoudingen ontstaan tussen bezitters van rijkdom en rechten enerzijds en landarbeiders anderzijds. Een belangrijk nieuw element binnen dit leenstelsel was de kerk. Die was meestal in handen van lokale aanzienlijken en vormde door de tiendheffingen en beneficiëes een aantrekkelijke bron van inkomsten. De inkomsten uit cijznen en kerk stelden lokale elites in staat prestigieuze, veelal omgrachte woonplaatsen aan te leggen. Vanaf de 10e / 11e eeuw getuigen nieuwe nederzettingvormen als mottes, kastelen en versterkte hoeven van deze toenemende feodaliserings.

17.1.1 Verspreiding van vondsten en sporen

Bij de opgravingen in Breda-West zijn laat-middeleeuwse sporen en vondsten aangetroffen. Al tijdens het karterend vooronderzoek in 1995 kwamen op Steenakker vondsten uit de Late Middeleeuwen te voorschijn, die duiden op de aanwezigheid van een nederzettingsterrein uit deze periode (zie afb. 1.2 c en d).⁶ Het gaat hierbij om scherven van kogelpotten, Pingsdorf- en Paffrath-aardewerk en proto-steengoed. De concentratie bevond zich met name aan de noordwestkant, nabij hoeve Hoogsteen aan de huidige Gageldonkseweg. Zoals gezegd, was dit één van de hoofdhoeven van de middeleeuwse heerlijkheid Gageldonk en hij dateert waarschijnlijk van oorsprong waarschijnlijk uit de Late Middeleeuwen. In 1947 zijn echter direct ten oosten van hoeve Hoogsteen twee 9e-eeuwse scherven gevonden, die een oudere datering doen vermoeden.⁷ In de directe omgeving van Hoogsteen heeft geen archeologisch onderzoek plaatsgevonden. Wel is in 1999 ten westen hiervan een proefsleuvenonderzoek uitgevoerd, waarbij diverse sporen uit de Late Middeleeuwen zijn gevonden, waaronder paalkuilen en greppels. Op de rest van Steenakker beperkten de sporen zich tot een tweetal karrensporen en

6 Scholte Lubberink 1995, 39-40.

7 Leenders 1991, 15.

Afb. 17.2 Bewoningssporen uit de Late Middeleeuwen.

diverse perceels- en afwateringssloten. Mogelijk dateert ook een deel van het esdek met bijbehorende spitsporen al uit deze periode. Op Moskes beperkten de sporen zich tot spitsporen die ontstaan zijn tijdens de ontginning van dit gebied. Bewoningssporen uit de Late Middeleeuwen zijn zowel op Huif- als Emerakker aangetroffen. De bewoningssporen op Huifakker bestonden uit een woonerf met een bootvormig huis, een schuur, wat spiekers en een aantal kuilen. Waterputten ontbreken vooralsnog. De gevonden gebouwen dateren hoogstwaarschijnlijk van rond 1200. Verder werden op Huifakker laat-middeleeuwse sporen gevonden van een viertal karrensporen en een groot aantal greppels, met name in de beekdalen. Op Emerakker werden naast greppels ook twee laat-middeleeuwse structuren en twee karrensporen gevonden.

Tabel 17.1 Overzicht van laat-middeleeuwse sporen

	huizen	bijgebouwen	waterkuilen	kuilen
Steenakker	78	–	–	–
Huifakker	81 en 82	208 t/m 212	–	141 t/m 143
Emerakker	84 en 85	213	–	–

huis	omschrijving	typologie ⁸	klasse ⁹	lengte	breedte	oriëntatie
78	drieschepig?	Dommelen A?	C	9,5 m	6 m	NW-ZO
81	drieschepig; 2 x 5 palen	Dommelen A1	A1	14 m	5,5 m	NW-ZO
82	drieschepig?	--	C	15 m	6 m	O-W
84	tweschepig?	--	A2	11,7 m	--	O-W
85	tweschepig?	--	A2	8,5 m	--	O-W

Tabel 17.2 Overzicht van laat-middeleeuwse huizen.

17.2 Huisplattegronden, bijgebouwen en kuilen

17.2.1 Huifakker

Op Huifakker lag de bewoningsconcentratie aan de zuidoostkant van de dekzandrug, op de overgang naar het lage, leemrijke beekdal van de Weteringloop. Ter plaatse is in 1998 het terrein verstoord, doordat de bodem tot op de leem (C-horizont) is afgegraven, waardoor zeer waarschijnlijk een aantal sporen verdwenen is. Omdat de akkerlaag was afgegraven, zijn bijna geen oppervlaktevondsten aangetroffen. Op de hogere delen van de dekzandrug was nog wel een akkerlaag met een redelijk intacte B-horizont aanwezig, maar juist in oostelijke richting, waar de bewoningssporen zich bevonden, was dit pakket volledig weggegraven. De grondsporen bestaan onder andere uit een huisplattegrond, een bijgebouw, een tweetal spiekers en een afvalkuil (zie afb. 17.2).

Huis 81

Huis 81 was een drieschepig gebouw, waarvan het middenschip 5,50 m breed en waarschijnlijk 14 m lang is geweest (afb. 17.3). Het huis telde in totaal waarschijnlijk tien zware palen, die tezamen vijf gebintdragende jukken vormden. Het middenschip werd gevormd door drie jukken op een onderlinge afstand van 2,50 m, met een overspanningsbreedte van 5,50 m. Drie van de gebintdragende palen zijn verdwenen. Aan de noordwestelijke kopse kant van het huis stonden twee palen met een tussenafstand van 1 m, die waarschijnlijk de ingang van de boerderij markeerden. De twee zuidoostelijke kopse palen zijn oversneden door een recentere greppel. De sporen van de grote staanders bestonden uit ondiepe paalkuilen met een rechte bodem en een diameter die varieert van 0,60 tot 1,10 m. De paalkern zelf was gemiddeld 0,40 m in diameter en had een overwegend donkergrijze vulling van humusrijk zand met houtskool en verbrande huttenleem. De vulling van de insteek was wat meer gevlekt. De paalkuilen waren gemiddeld nog ruim 0,11 m diep. Paalsporen van de buitenwand zijn niet gevonden en de breedte van het huis blijft dan ook onbekend. Deze palen hadden geen dragende functie en waren derhalve niet diep ingegraven of ingeslagen. Waarschijnlijk zijn de sporen vernietigd bij het afgraven van de bovengrond. Het vondstmateriaal uit de sporen bestaat uit een stukje leisteen, een randfragment van een grijze, ruwwandige kogelpot (Elmpt of mogelijk Paffrath: 10e-13e eeuw) en een paar scherven proto- of bijna-steengoed (1225-1325).

Huizen van dit drieschepige, bootvormige type zijn in Zuid-Nederland op diverse plaatsen aan het licht gekomen onder andere in Bladel, Dommelen, Geldrop en Venray.¹⁰ Het zogenaamde boothuis verscheen daar in de 10e eeuw. De palen werden in de korte wand dicht bij elkaar geplaatst en in de lange wand stonden de dakdragende palen in een rechte of soms licht gebogen lijn. Dit nieuwe type gebouw, dat de rechthoekige en tamelijk kleine karolingische gebouwen verving, was in zwang tot in de 13e eeuw. De typologische variatie betreft het aantal jukken van het middenschip, dat uiteen loopt van twee tot zes. Huizen met drie jukken, zoals in Breda-West, worden in Dommelen in de periode 1050-1125/1150 gedateerd.¹¹ Het aardewerk uit de paalkuilen en uit een vlakbij gelegen afvalkuil (Kuil 143) wijzen echter op een datering aan het einde van de 12e eeuw.

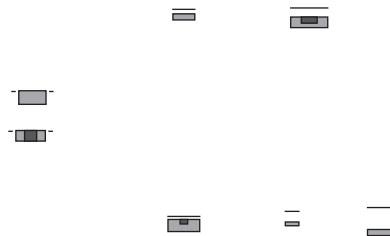
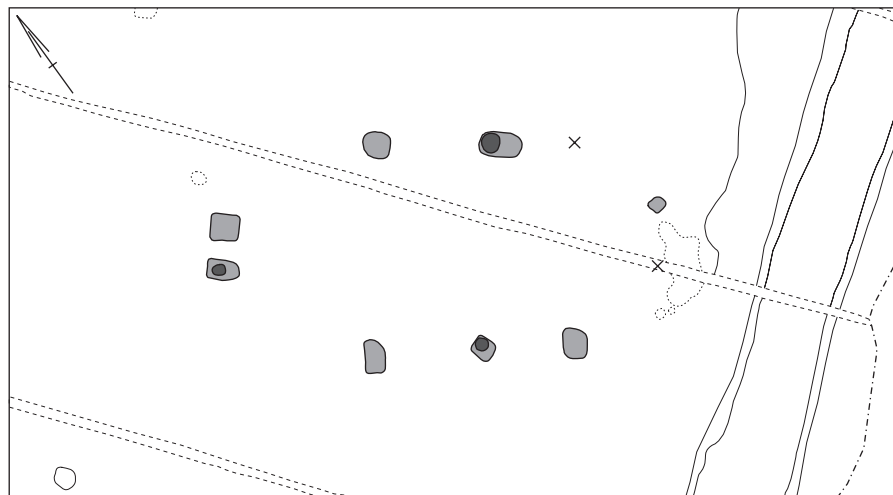
8 Naar Theuws, Verhoeven & Van Regteren Altena 1988.

9 Naar Fokkens & Jansen 2002, 10; zie tabel 4.3.

10 Verhoeven & Vreenegoor 1991, 63-76; Stoepker 2000, 183-188.

Afb. 17.3 Huis 81, schaal horizontaal 1:200, verticaal 1:100 (t.o.v. 2,00 m +NAP).

- grens opgravingsput
- recente versterking
- paalkuil en paalkern
- mogelijk bijbehorend spoor
- overig archeologisch spoor
- natuurlijke verkleuring

Kuil 143

Deze afvalkuil lag op nog geen 10 m van Huis 81 (zie afb. 17.4). De op het opgravingsvlak ronde, in doorsnede komvormige kuil had een diameter van 2,50 m en was bijna 1 m diep. Onderin zat een 0,60 m dikke laag grijs gevlekt zand met grote brokken leem. De kuil is na het graven waarschijnlijk voor een deel weer snel dichtgegooid, gezien de grof geblokte structuur van deze vulling. De reden hiervoor is niet duidelijk. Mogelijk is de kuil gegraven om leem uit de bodem te winnen maar een deel van de leem lijkt weer te zijn teruggegooid. De kuil lijkt later als afvalkuil te zijn gebruikt. De bovenste lagen van de nazakking bestonden namelijk uit donker- en lichtgrijs zand met fijne spoellaagjes en lemige oerbokjes en er is tevens een groot aantal potscherven in aangetroffen.

Het aardewerk uit deze kuil (zie afb. 17.4) omvat minimaal twee forse kogelpotten met een Paffrath-achtig baksel.¹² Het baksel is gelaagd, zonder dat sprake is van een echte bladerdeegstructuur. Het oppervlak aan de buitenzijde van de pot heeft wel een donkergrijze, metaalachtige glans. De binnenzijde van beide kogelpotten is aanzienlijk lichter. De potten hebben een verdikt, naar buiten toe afgeschuind randprofiel, waarbij een duidelijk verschil is waar te nemen in de boling van de afgeschuinde zijde (zie afb. 17.6 c-d).

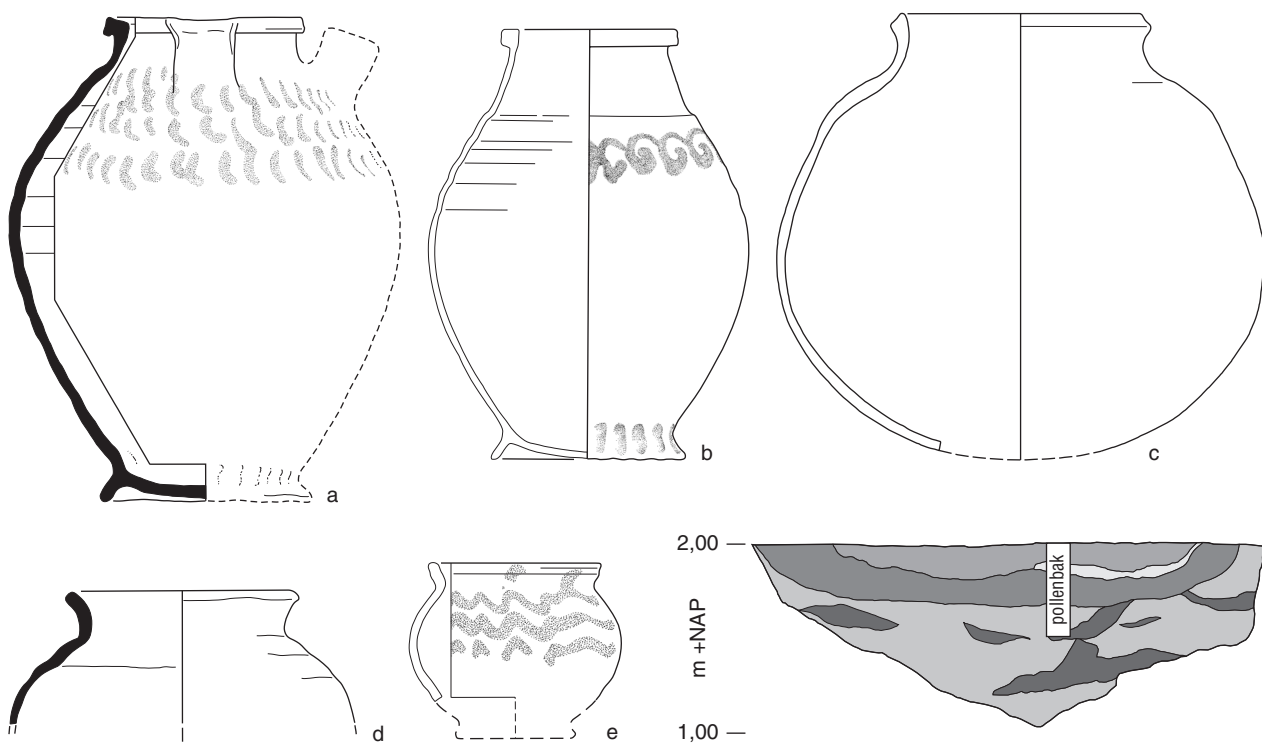
Naast de twee kogelpotten zijn er minimaal drie potten van roodbeschilderd aardewerk, vermoedelijk een Pingsdorf-baksel.¹³ Het betreft achtereenvolgens een groot gedeelte van een gedraaide tuitpot met een blokvormig randprofiel en een wand beschilderd met reeksen accolades, een gedraaide, oorloze kan, eveneens met een blokrand en boogvormige versieringen, en een gedraaid kommetje met een reeks horizontale slingerbanden. De kuilvulling bevatte ook enkele lichtgrijze, zeer harde wandscherven van handgevormd aardewerk. Het bakseltype daarvan kon niet goed onderscheiden worden.

De datering van het materiaal zal in de 12e eeuw liggen, gebaseerd op de aanwezigheid van het Paffrath-achtige aardewerk en het type beschildering op het Pingsdorf-aardewerk. Opvallend is het ontbreken van Andenne-aardewerk, een belangrijk gidsfossiel voor het specifiek dateren van 12e-eeuws aardewerk.¹⁴

11 Theuws, Verhoeven & Van Regteren Altena 1988, 281.

12 Mondelinge mededeling T. Huijbers (11.06.2003).

13 Verhoeven 1996, 60-64.

Behalve aardewerk werden wat stukjes verbrande leem, een paar kiezen van onder andere rund en varken, ijzerslakken en brokken maal- en natuursteen (waaronder een granieten slijpsteenfragment) in de kuil gevonden.

Huis 82

In het lage deel van de Weteringloop werd richting het noordoosten nog een aantal paalsporen gevonden, die wat vulling en vorm betreft goed te vergelijken zijn met de palen van Huis 81 (zie afb. 17.2). Het is dan ook goed mogelijk dat hier nog een tweede boerderij gestaan heeft. Door de diepe verstoring van het terrein was een groot deel van de sporen echter verdwenen, waardoor een gedetailleerde beschrijving niet mogelijk is. Deze mogelijk oost-west georiënteerde boerderij van 15 x 6 m was waarschijnlijk drieschepig met hoekpalen, waarvan er drie zijn teruggevonden. Van de paalkuilen, die erg breed waren, is alleen de onderkant bewaard gebleven, met hier en daar nog een houtskoolrijke paalkern.

Structuur 212

De rechthoekige plattegrond van 6 x 4 m (afb. 17.5) lag 15 m ten westen van Huis 81. Het westnoordwest-oostzuidoost georiënteerde gebouw fungeerde mogelijk als schuur. De lange, enigszins naar binnen gebogen wanden bestonden uit acht grote palen met tussenafstanden van 2 m. Deze gebintdragende palen waren gemiddeld 0,24 m diep ingeslagen en de meeste hebben een duidelijk herkenbare donkerbruingrijze paalkern met een lichtbruine gevlekte insteek. De paal in het midden van het gebouw hoort er waarschijnlijk bij maar heeft, gezien zijn geringe diepte, geen dragende functie gehad. De wandpalen van de schuur waren waarschijnlijk zo ondiep, dat ze niet zijn aangetroffen. Het verspitte romeinse vondstmateriaal uit de sporen bestaat uit twee scherven handgevormd aardewerk met fijne potgruismagering.

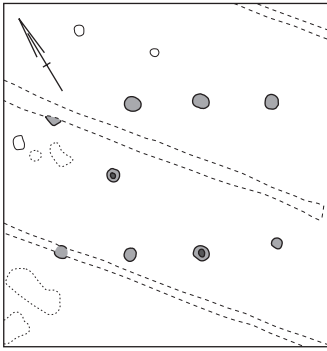
Structuur 208-211

Tot het woonerf van Huizen 81 en 82 behoort mogelijk een aantal kleine spiekers (zie afb. 17.2). Het betreft drie spiekers van type Oss IA (Structuren 209 t/m 211)

Afb. 17.4 Kuil 143, en het daaruit afkomstige aardewerk, schaal 1:4:

- a: tuitpot van gedraaid geel/witbakkend aardewerk, horizontale banden met boogvormige versieringen in paarsbruine engobe;
- b: oorloze kan van gedraaid geel/witbakkend aardewerk, horizontale band met "accolade"-versiering in paarsbruine engobe;
- c-d: kogelpotten, Paffrath-achtig baksel, handgevormd met nagedraaide rand;
- e: drinkkom van gedraaid geel/witbakkend aardewerk, horizontale slingerbanden in paarsbruine engobe.

14 Verhoeven 1990, 270.

Afb. 17.5 Structuur 212, schaal 1:200.

en een rechthoekige spieker van type Oss IIC (Structuur 208). De paalkuilen vertonen sterke overeenkomsten met de paalkuilen van de huizen. Structuren 210 en 211 lagen ten westen van Huis 81 en hoorden mogelijk tot het woonerf. Nabij het huis lagen Kuilen 141 en 142, waarvan de functies onduidelijk zijn.

17.2.2 Steenakker en Emerakker

Op Steenakker is mogelijk ook een bootvormig huis (Huis 78) uit de Late Middeleeuwen gevonden, de plattegrond is echter niet volledig.

Op Emerakker lagen vermoedelijk twee huizen, waarvan alleen een rij standers bewaard is gebleven, en een bijgebouw (zie afb. 17.2). Van het eerste huis, Huis 84, resteert een licht gebogen rij van acht palen over een lengte van 11,70 m. De sporen van het oost-west georiënteerde gebouw waren duidelijk herkenbaar vanwege de grote hoeveelheid verbrande huttenleem in de vulling. In één spoor werd een brok tefriet aangetroffen. De sporen hadden een diameter van 0,30 tot 0,40 m, een rechte insteek en een vlakke bodem. Vermoedelijk lag de tweede rij palen net buiten het onderzochte deel. Huis 85 bestaat uit een oost-west georiënteerde rij palen met een lengte van 8,50 m. De tweede rij standers van het huis ontbreekt: Deze lag waarschijnlijk ook buiten het opgravingsvlak van de smalle werkput. De sporen hadden een diameter van 0,40 tot 0,50 m en waren vrij licht van kleur.

Structuur 213 was een noord-zuid georiënteerd, rechthoekig gebouw van 5,20 x 2,70 m, met een ingang aan de lange westzijde.

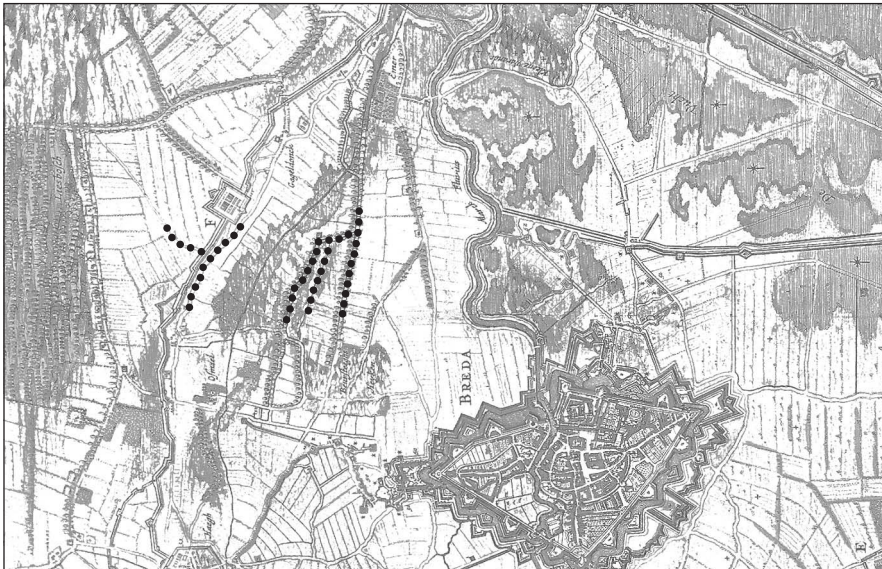
17.3 Spitsporen

In de Late Middeleeuwen waren de hogere dekzanden waarschijnlijk al grotendeels in gebruik als akkergrond. Spitsporen en een groot aantal afwateringsgreppels vormen aanwijzingen voor akkerbewerking en ontginning in het onderzochte gebied. De spitspoorbanen lopen hoofdzakelijk van noord naar zuid over de hoogste delen van de dekzandruggen. Uit historisch-geografisch onderzoek is gebleken dat deze spitsporen overeenkomen of parallel lopen met de perceelsgrenzen van de akkers die aangegeven staan op de kadasterkaart van 1832. De lagere beekdalen, waaronder het fossiele beekdal op Steenakker, bestonden aanvankelijk uit grasland of woeste grond. Spitsporen in de venige opvulling van het fossiele beekdal tonen echter aan dat ook deze delen van het terrein zijn ontgonnen, waarbij het veen met de schop is vermengd met de onderliggende podzolbodem (zie afb. 17.6, in kleurenkatern). Archeologisch onderzoek heeft uitgewezen dat de laaggelegen delen mogelijk al in de Late Middeleeuwen werden opgehoogd met (geel) zand en vervolgens gebruikt als akkers. Blijkbaar was er behoefte aan uitbreiding van de landbouwgronden in dit gebied.¹⁵

17.4 Greppels

Zowel op Steen-, Huif- als Emerakker werd een groot aantal greppels aangetroffen. Een aantal van de vaak dubbele greppels sloot op elkaar aan. De onderlinge afstand tussen de dubbele greppels varieerde van 2 tot 3 m en de oriëntatie van de greppels was voornamelijk noordwest-zuidoost en noordoost-zuidwest. De vulling en het vondstmateriaal wijzen op een mogelijke datering in de Late Middeleeuwen. De functie van de greppels is onduidelijk maar het regelmatig voorkomen van twee parallel lopende greppels doet een zekere planmatige opzet vermoeden. De lagere broekgebieden werden waarschijnlijk met behulp van greppels ontwaterd, zodat ze als hooi- of grasland gebruikt konden worden. De meeste greppels fungeerden echter als perceelscheiding en zijn als zodanig terug te vinden op de kadasterkaart van 1832.

15 Kooistra 2001, 22.

Afb. 17.7 Detail van de 17e-eeuwse kaart van Willem Jansz. Bleau, waarop verschillende karrensporen zijn aangegeven.

17.5 Karrensporen

In het onderzoeksgebied werden acht oude wegen aangetroffen: twee op Steenakker, vier op Huifakker en twee op Emerakker. Ze worden hieronder per dekzandrug beschreven.

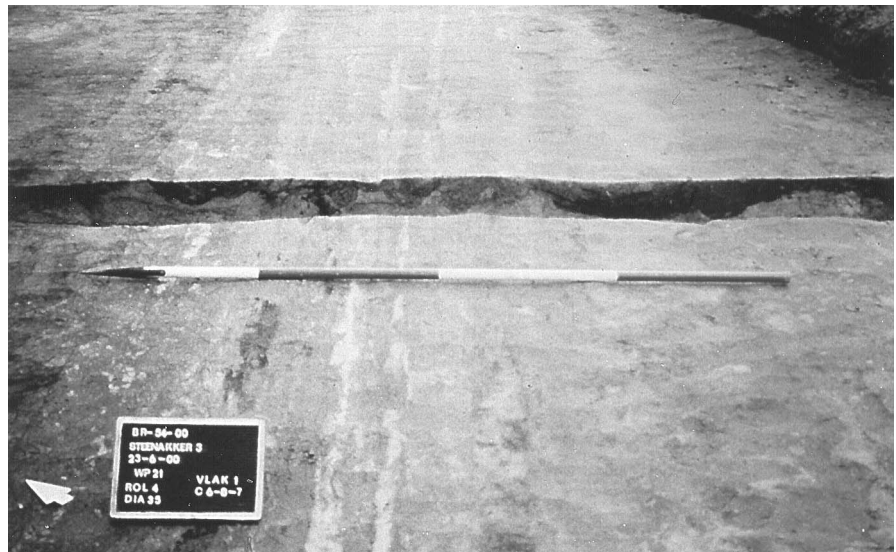
17.5.1 Steenakker

Karrenspoor 2 was nog altijd in gebruik als zandpad, dat van zuidwest naar noordoost over de dekzandrug van Steenakker loopt. Het bestond uit een aantal parallel gelegen karrensporen met daarnaast een ondiepe afwateringsgreppel. De lengte waarover het pad kon worden gevolgd, bedraagt bijna 180 m. Op 17e-eeuwse kaarten van Breda met daarop de omsingelingswerken is een deel van het pad nog goed terug te vinden en hierop is ook te zien dat dit pad ten zuiden van de huidige spoorlijn Breda-Dordrecht aansloot op een tweede pad, Karrenspoor 1, dat van oost naar west liep en eveneens uit een groot aantal min of meer parallel gelegen karrensporen bestond (zie afb. 17.7 en 17.8). Op het vlak waren zelfs de afdrucken van paardenhoeven nog zichtbaar. De breedte van het pad varieert van 6 tot 10 m. Dit is het gevolg van het ontwijken van plassen, een gewoonte die nog steeds is te zien op huidige zandpaden. Voor de afwatering in dit vrij laaggelegen en drassige gebied waren aan weerszijden van de zandweg greppels gegraven.

De karrensporen bevatten allerlei vondstmateriaal, waaronder aardewerk en een hoefijzer. Het aardewerk omvat onder andere de hals van een steengoedkruik en een geknepen standvoet van roodbakkerend geflazeerde klei. Er werden op het pad en in de greppels ook opvallend veel brokken natuursteen en bouwkeramiek gevonden, waaronder een geelbakkerend ijsselsteentje. Mogelijk werd dit materiaal gebruikt als opvulling van de kuilen in de weg.

De paden zijn waarschijnlijk in de Late Middeleeuwen en Nieuwe Tijd ontstaan, toen hier uitgestrekte akkerarealen lagen en ze het transport mogelijk maakten tussen de middeleeuwse boerderijen en de akkers. Op de kadasterkaart van 1832 (afb. 17.9) wordt Karrenspoor 1 niet meer aangegeven als pad, maar is nog wel herkenbaar als een smalle strook tussen de akkerbegrenzingslijnen. Verder valt op dat dit pad op de 17e-eeuwse kaart dwars door de akkers loopt en totaal niet aansluit bij de percelen. Dit zou erop kunnen wijzen dat we met een oude weg te maken hebben. Wanneer het pad ontstaan is, is op basis van het gevonden aardewerk moeilijk te zeggen omdat het mogelijk zwerfafval betreft, afkomstig uit de

Afb. 17.8 Karrenspoor 1 op Steenakker.

Afb. 17.9 Kadasterkaart uit 1832 waarop een selectie is aangegeven van de bij de opgravingen aangetroffen karrensporen.

fossiele cultuurlaag en bemeste akkerlaag. We kunnen echter niet uitsluiten dat het pad teruggaat tot in de prehistorie. Het gedeelte van Karrenspoor 2 ten noorden van de spoorlijn was tot voor kort nog in gebruik als weg en droeg de naam “veldpad”. Op de historisch-geografische kaart van K. Leenders wordt het pad aangeduid als akkerweg en vormde een onderdeel van de Westriksche Dijk, een verbinding tussen de middeleeuwse hoofdhoeve Gageldonk en zijn afhankelijke nederzetting Westrik.¹⁶

17.5.2 *Huifakker*

Op Huifakker werden vier oude wegen gevonden. De eerste, Karrenspoor 3, lag er in ieder geval al in de Middeleeuwen. Vondsten, waaronder een bronzen gesp en het beslag van een kar, wijzen erop dat dit karrenspoor al in de 14e eeuw in gebruik was. Ook ten tijde van de opgraving lag vlak naast het karrenspoor nog altijd een met puin en steenslag verharde weg. Via mondelinge overlevering werd bevestigd dat deze route eeuwenlang één van de aanvoerroutes naar Breda geweest is; een bezoeker vertelde dat zijn vader deze weg nog gebruikt had met paard en wagen. Mogelijk diende de greppel die in elk geval aan één zijde van het karrenspoor lag voor afwatering.

Helemaal aan de zuidoostkant van Huifakker werd Karrenspoor 5 aangesneden dat waarschijnlijk ooit een zijpad heeft gehad (Karrensporen 4). Helaas was een groot deel van dat zijpad verdwenen, omdat de bovengrond eerder was afgegraven. Karrenspoor 5 was in het vlak nog slechts 2,50 m breed en was te volgen over een afstand van ongeveer 80 meter. Het pad ligt parallel aan het beekdal van de Weteringloop en loopt langs een sloot. Het pad en de sloot doorsneden Huis 81. De datering van het pad lijkt dan ook op zijn vroegst in de Late Middeleeuwen te liggen. Op de kadasterkaart van 1832 is het pad nog herkenbaar (afb. 17.9). Het vierde pad, Karrenspoor 6, lag dwars over de dekzandrug van noordwest naar zuidoost. Ook dit pad is herkenbaar op oude kadasterkaarten.

17.5.3 *Emerakker*

Op Emerakker lagen ook twee paden, Karrensporen 7 en 8. Karrenspoor 7 werd geflankeerd door twee ondiepe greppels. Het pad wordt op de kaart van Leenders aangeduid als kerkweg met de naam “Emerweg”, het liep namelijk oorspronkelijk van hoeve de Emer naar de Gageldonkse kapel. Karrenspoor 8 was minstens 8 m breed en werd gevormd door ca. 0,10 m brede, parallel lopende, lange banen.

17.6 Slotbeschouwing

Sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw worden in het zuiden van Nederland opgravingen verricht met als doel maatschappelijke veranderingen in de Middeleeuwen mede vanuit een archeologisch uitgangspunt te bestuderen. Daarbij gaat het niet alleen om het aanzien van huizen, nederzettingen en materiële cultuur; ook de sociale structuren die zich met de exploitatie van het landschap ontwikkelden en de wijze waarop claims op het landschap door verschillende participanten zijn verwoord, worden bestudeerd.¹⁷ Onderzoeken te Geldrop, Dommelen en Eindhoven hebben aangetoond dat de nederzettingen op de Brabantse zandgronden een zeer dynamische ontwikkeling hebben doorgemaakt en dat zeker geen sprake is geweest van een gestage groei.¹⁸ Tussen de 9e en 13e eeuw deden zich op de Zuid-Nederlandse zandgronden grote verschuivingen voor. In een drie eeuwen durend proces werden nederzettingen verplaatst naar de randen van de meest vruchtbare gebieden. Aanvankelijk woonde men nog bij de eigen akker, maar later zien we dat een centrale akker vrijgemaakt werd van bewoning, terwijl ergens langs die akker één of meer gehuchten ontstonden. Steenakker, als groot open akkercomplex lijkt daarvan een mooi voorbeeld te zijn.¹⁹ In de loop van de 12e eeuw verplaatsten de nederzettingen zich naar de randen van de beekdalen buiten het oorspronkelijke bouwland, dat vanwege de toegenomen vraag naar landbouwproducten zo optimaal mogelijk werd geëxploiteerd. Bovendien maakte de neerslagafname die vanaf de 10e eeuw optrad, het mogelijk om de beekdalen en lage natte delen in het landschap te ontginnen.²⁰ Akkergebieden kregen de vorm van aaneengeschaalde percelen en de beekdalen werden ontgonnen

16 Leenders 1998, 61.

17 Schabbink 1999, 129.

18 Roymans & Theuws 1993, 106-115; Theuws 1989, 101-108.

om als hooiland en zomerweide te dienen. Er vond dus een belangrijke wijziging plaats in de exploitatie van het landschap en de locatiekeuze voor nederzettingen. De interesse in de nattere gronden kan ook zijn gestimuleerd doordat meer vee werd gehouden. Omstreeks het jaar 1000 begon ook het bosbestand af te nemen, als gevolg van de stijgende vraag naar akkergronden.²¹ Daardoor werden er waarschijnlijk minder varkens gehouden en was voor het overige vee meer hooi nodig en juist wat nattere gronden zijn uitstekend geschikt als hooilanden.²²

De aanleg van de vaak geïsoleerd gelegen hoeven, zoals er één op Huifakker is aangetroffen, had ongetwijfeld te maken met de ontginning van nieuwe akkergronden. De hoeven lagen dan ook vaak aan de randen van het bestaande bouwland. Zulke pioniersnederzettingen werden na één of twee generaties weer verlaten.²³ Het in cultuur gebrachte gebied werd vervolgens vanuit de gehuchten door horigen en pachters bewerkt. Uit het feit dat de boerderij op Huifakker geïsoleerd lag, zou kunnen worden afgeleid dat de ontginning op tamelijk individuele basis werd aangepakt. Het is echter ook mogelijk dat deze pioniers juist in een afhankelijkheidsrelatie tot zo'n machthebber stonden en de ontginningen en de daaruit voortvloeiende inkomsten de positie van de lokale heer juist versterkten. Opvallend is wel dat ontginningsnederzettingen zoals die zijn opgegraven in Geldrop, Dommelen en Bladel, over het algemeen een kort leven was beschoren.²³ Waarschijnlijk was niet zozeer sprake van verdwijning van bewoning, als wel van verplaatsing in de richting van de beekdalen.

Het archeologisch onderzoek te Breda-West heeft voor de Late Middeleeuwen een beeld opgeleverd dat gekenmerkt wordt door een groot open akkergebied met aan de rand een enkele nederzetting. Uit een vergelijking tussen het historisch-geografisch en het archeologisch onderzoek blijkt, dat de opgravingen buiten de laat-middeleeuwse bewoningsgebieden zijn gebleven; de laat-middeleeuwse hoeven waren volgens het historisch-geografisch onderzoek op andere plaatsen gesitueerd.²⁴ Dit laatste is niet vreemd, omdat de vaak tot gehuchten uitgegroeide hoeven tot op de dag van vandaag zijn blijven bestaan. Op Steenakker valt te denken aan bewoning in de buurt van hoeve Hoogsteen, op de scheiding tussen de dekzandrug en het lage broekgebied Hambroek.

Een enkel erf op Huifakker en een mogelijk huis op Steenakker geven echter wel aan dat de bewoning ontstond in een periode waarin de ontginning van woeste grond in toenemende mate ter hand werd genomen. De nederzetting op Huifakker lijkt ook te zijn ontstaan als gevolg van zo'n ontginning. Kenmerkend daarbij is de korte duur van de ontginningsnederzetting, die waarschijnlijk na één of twee generaties weer werd opgegeven. Het gebied hoorde waarschijnlijk bij één van de middeleeuwse hoeven van Gageldonk, mogelijk Hambroek. Uit het onderzoek komt ook naar voren dat de nabijheid van een beek een voorname factor was bij de keuze van een woonplaats. Ofschoon continuïteit in de bewoning in Breda-West nog niet is vastgesteld, is het een aantrekkelijk idee om de ontwikkeling van de nederzetting op Huifakker terug te voeren tot die van een domein uit de Vroege Middeleeuwen. Daarbij kan gedacht worden aan het vroeg-middeleeuwse Huis 83 dat hier vlakbij lag (zie hoofdstuk 16).

Wat de Late Middeleeuwen betreft hebben de opgravingen een duidelijk beeld van de topografie opgeleverd. Daaruit komt een patroon naar voren van uitgebreide akkerperceleringen en broekgebieden, waar verscheidene wegen de diverse middeleeuwse hoeven met elkaar en de kerk verbonden. Het gaat hierbij om akker- en kerkwegen op Steen-, Huif- en Emerakker. De meeste wegen zijn nog als zodanig herkenbaar op de kadasterkaart van 1832. Hieruit blijkt dat de wegenstructuren sinds de Late Middeleeuwen eeuwenlang hetzelfde patroon hebben gehad, ondanks de latere, drastische maar slechts tijdelijke ingrepen in het landschap van Breda-West ten tijde van de Tachtigjarige Oorlog.

19 Leenders 1991, 27-28.

20 Heidinga 1987, 117-121.

21 Janssen 1972, 431.

22 Huijbers 1993, 77-81.

23 Bazelmans & Theuws 1990, 38-51; Theuws, Verhoeven & Van Regteren Altena 1988, 229-430; Van Dierendonck 1989, 15-26.

24 Leenders 1991, 12-15.

